

Історія

УДК 94(477.54)“1941/1943”:2-9:316.77:321.64:331.5

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18950261>**Українські остарбайтери в Ерлангені: соціально-демографічна структура, зайнятість і повсякденні практики****Меляков Антон Володимирович,**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права, національної безпеки та європейської інтеграції, Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5294-7560>

Прийнято: 20.02.2026 | Опубліковано: 28.02.2026

***Анотація.** Вивчення примусової праці українців у Третьому Райху потребує локалізованих реконструкцій, здатних поєднати макроісторичні механізми мобілізації з конкретним міським контекстом розміщення та зайнятості. У цьому вимірі Ерланген як університетсько-індустріальний центр Баварії 1942–1945 рр. постає репрезентативним прикладом інтеграції українських остарбайтерів у структуру воєнної економіки високоточного виробництва. **Метою дослідження** є відтворення соціально-демографічної структури, параметрів зайнятості та ключових рис повсякденного життя українських примусових працівників у місті та муніципальному районі Ерланген. **Методологія** спирається на аналіз статистичних масивів міських служб за 1941–1944 рр., іменних реєстрів післявоєнного обліку, а також архівних матеріалів, що дозволяють реконструювати гендерно-вікові пропорції, географію походження та практики праці й проживання. У*

результаті встановлено, що пік прибуття українських оstarбайтерів припадає на весну–літо 1942 р., а контингент формувався переважно з молодих жінок із центрально-східних регіонів України за відносно невеликої частки неповнолітніх і осіб старшого віку. Зайнятість концентрувалася у промислових підприємствах із елементами кваліфікаційного відбору, що зумовлювало внутрішню диференціацію трудових функцій. Повсякденність визначалася поєднанням виробничого навантаження, регламентованого проживання, обмежень пересування та нагляду, що формували систему просторового й соціального контролю. Показано, що ерлангенський матеріал дозволяє розглядати українських оstarбайтерів як структурно окреслену групу з чіткими демографічними параметрами, регіональною концентрацією походження та типовими моделями адаптації в умовах примусової інтеграції до воєнної економіки міста.

Ключові слова: оstarбайтери, Третій Райх. Ерланген, соціально-демографічний профіль, структура зайнятості, географія походження, повсякденність, трудова сила.

Ukrainian Ostarbeiters in Erlangen: Socio-Demographic Structure, Employment, and Everyday Practices

Anton Meliakov,

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law, National Security, and European Integration, Educational and Scientific Institute «Institute of Public Administration,» V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5294-7560>

Abstract. *The study of forced labor of Ukrainians in the Third Reich requires localized reconstructions capable of linking macrohistorical mechanisms of*

mobilization with the specific urban context of placement and employment. In this regard, Erlangen – as a university-industrial center of Bavaria in 1942–1945–emerges as a representative case of the integration of Ukrainian Ostarbeiters into the structure of the wartime high-precision industrial economy. The aim of this research is to reconstruct the socio-demographic structure, employment parameters, and key features of the everyday life of Ukrainian forced laborers in the city and municipal district of Erlangen. The methodology is based on the analysis of statistical records produced by municipal services in 1941–1944, postwar nominal registers, and archival materials, enabling the reconstruction of gender and age proportions, geographical origins, and patterns of labor and accommodation. The findings indicate that the peak arrival of Ukrainian Ostarbeiters occurred in spring – summer 1942, with the contingent composed predominantly of young women from the central and eastern regions of Ukraine, while the share of minors and older individuals remained relatively small. Employment was concentrated in industrial enterprises, with elements of skill-based selection that generated internal differentiation of labor functions. Everyday life was shaped by the combination of production workload, regulated housing, restricted mobility, and surveillance, forming a system of spatial and social control. The Erlangen case thus makes it possible to conceptualize Ukrainian Ostarbeiters as a structurally defined group characterized by distinct demographic parameters, regional concentration of origin, and typical adaptation strategies under conditions of forced integration into the city's wartime economy.

Keywords: *Ostarbeiter, Third Reich, Erlangen, socio-demographic profile, employment structure, geography of origin, everyday life, labor force.*

Постановка проблеми. Проблематика українських остарбайтерів у Німеччині найчастіше описувалася в «макромасштабі» – через правові режими, расову ієрархію та загальні обсяги трудової експлуатації. У такій

оптиці локальний міський рівень нерідко редукується до фону, хоча саме місто як інституційний простір – зі структурою роботодавців, схемами табірного розміщення, дисциплінарними практиками й повсякденними маршрутами «табір–цех–місто» – визначало реальні режими праці та виживання. Ерланген у цьому сенсі є методологічно продуктивним кейсом, оскільки поєднує університетське середовище з сегментом високоточного воєнного виробництва, а також дає можливість зіставляти різні типи джерел для реконструкції внутрішньої будови групи примусових працівників.

Найменш опрацьованою ланкою лишається зв'язок між соціально-демографічними характеристиками й фактичною зайнятістю: як гендер, вік, місце походження та попередні компетенції впливали на розподіл по підприємствах, на інтенсивність праці, оплату, доступ до мінімальних «неформальних» ресурсів і на спектр повсякденних практик, що забезпечували фізичне виживання. Окремий дослідницький інтерес становить розрив між адміністративною статистикою та персоніфікованими реєстрами, який не є суто технічною помилкою, а вказує на конкуренцію облікових логік і категорій у системі контролю за «іноземною робочою силою». У цьому контексті свідчення очевидців дозволяють «прикріпити» числа до практик – побачити, як дисциплінарний режим табору, виробнича спеціалізація підприємства й персональні контакти з німецьким оточенням формували різні траєкторії досвіду в межах одного міста [22, с. 150–152].

Отже, постановка проблеми полягає у необхідності перейти від узагальнювальних характеристик системи примусової праці до аналітики міського «мікросвіту», де статистика, адміністративні класифікації та індивідуальні наративи зводяться в єдину реконструкцію соціальної структури, зайнятості й повсякденності українських оstarбайтерів в Ерлангені як конкретної конфігурації воєнної економіки й контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія примусової праці вихідців з України в Третньому райху дедалі виразніше зміщується від загальних описів системи експлуатації до мікрорівня досвіду, пам'яті та повсякденних практик, що відкриває можливість точнішої реконструкції соціальних профілів оstarбайтерів. Показовою в цьому сенсі є праця Д. В. Погорелова, де на матеріалах усної історії продемонстровано, що самонаративи перебування й праці в Німеччині структуруються не лише навколо травматичного ядра примусу, а й через повторювані сюжети адаптації, взаємодії з адміністрацією, трудових режимів і побутових стратегій виживання, тобто через повсякденність як окремий аналітичний рівень [22, с. 143–170]. Суто наративно-антропологічну перспективу доповнює розвідка О. Кузьменко, яка на матеріалі усних свідчень колишніх примусових робітників акцентує на моделях самоінтерпретації пережитого, мотивах опору, морального вибору та способах наративного впорядкування досвіду; її висновки важливі для критичного читання пам'яті як джерела і для розуміння того, як “життєва історія” формує оптику опису праці й неволі [1, с. 294–303]. У площині політики пам'яті та її емпіричного виміру показовою є стаття А. Kravets та М. Shevchenko, де примусові робітники Східної Європи розглядаються як об'єкт сучасних практик згадування й забування, а наративи коливаються між морально-оцінними схемами та спробами “нормалізації” досвіду; такий підхід підкреслює потребу поєднання соціально-історичної та меморіальної перспектив у локальних реконструкціях [21, с. 52–57].

Водночас архівно-джерельну лінію конкретизації повсякденних обмежень, практик контролю та соціальної вразливості оstarбайтерів репрезентує праця М. Шевченко про “непрочитані листи”, побудована на матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області; введення до обігу листування й адміністративних документів дає змогу деталізувати реальний режим життя та комунікативні практики примусових працівників поза

узагальнювальними схемами [20, с. 111–116]. Важливий історіографічний ракурс додає огляд О. Є. Лисенка щодо репрезентації Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу», де зафіксовано тривале домінування державоцентричних і військово-політичних сюжетів та відносно пізній поворот до соціальної історії окупації, мікроісторії й досвіду “малих груп”, до яких належать і остарбайтери; ця інерція частково пояснює нерівномірність опрацювання теми у попередні десятиліття [2, с. 119–142].

Міський вимір функціонування системи примусової праці в Баварії верифікується через німецькомовні архівно-академічні праці, релевантні саме до Ерлангена та Франконії: видання С. Friederich (Hrsg.) фіксує організацію примусової праці в Ерлангені, механізми розміщення контингентів і логіку залучення до міської економіки, що дозволяє коректно “прив’язати” соціально-демографічну реконструкцію до локальних інституційних практик [23]; регіональний контекст Франконії та типові режими використання примусової праці в різних секторах (у т.ч. поза міськими підприємствами) подає збірник під редакцією Н. May (Hrsg.), важливий для зіставлення ерлангенського профілю зайнятості з ширшою регіональною структурою [24]; узагальнювальну рамку категорій контингентів і режимів праці в Третньому райху задає монографія М. Spoerer, що забезпечує системний рівень інтерпретації локального кейсу [25]; окремі аспекти гендерно-орієнтованого контролю щодо жінок-остарбайтерок у міському середовищі конкретизує праця W. Frobenius, яка підсилює аналіз соціальної вразливості та меж повсякденності [26].

Окремий емпіричний масив становить окупаційна періодика Харкова 1942–1943 років («Нова Україна», «Харківські короткі зведення», «Харків’янин»), яка фіксує дискурсивні рамки трудової мобілізації, організаційну лексику обліку, повідомлення про реєстрації та повсякденні “сценарії” виживання під окупацією; цей корпус важливий як тло й контекст

для інтерпретації особистих свідчень і документів та для розуміння того, як на рівні публічного повідомлення нормалізувалися практики праці й підпорядкування [3–19]. Отже, наявні праці й джерела дозволяють чітко окреслити наративно-меморіальну та документально-архівну площини, а введення німецькомовних міських і регіональних студій та системної монографії вирівнює співвідношення українського й зарубіжного наукового поля та підсилює аргументацію міського кейсу Ерлангена.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність помітного корпусу праць про примусову працю та досвід остарбайтерів, у дослідженні теми все ще відчутна нерівномірність опрацювання, особливо коли йдеться про міські локальні кейси. Переважна частина наявних інтерпретацій або зосереджується на загальних характеристиках системи примусової праці, або відтворює індивідуальний досвід у наративній формі, тоді як поєднання цих площин у межах одного конкретного міста реалізується рідко. Через це недостатньо реконструйованими залишаються внутрішня соціально-демографічна конфігурація міського контингенту українських остарбайтерів, її вікові та гендерні пропорції, географія походження, а також те, як саме ці параметри корелювали з розміщенням по підприємствах і практиками повсякденного виживання.

Не менш важливою прогалиною є обмежена увага до специфіки міського середовища як чинника, що структурував повсякденність примусових працівників. Місто виступало не нейтральним тлом, а простором із власною логікою – мережами роботодавців, транспортною доступністю, конфігурацією таборів і виробничих зон, режимами контролю та можливостями контактів із місцевим населенням. Саме на цьому рівні формувалися практичні сценарії щоденного життя: маршрути пересування, доступ до їжі й одягу, можливості додаткового заробітку, способи уникнення санкцій або, навпаки, загострення

ризиків. У підсумку залишається потреба в такій реконструкції, яка дозволяє описати не лише факт перебування українських оstarбайтерів у конкретному місті, а й конкретну «соціальну механіку» їхнього життя і праці в локальній конфігурації воєнної економіки та контролю.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є з'ясування соціально-демографічної структури, зайнятості та повсякденних практик українських оstarбайтерів в Ерлангені у 1942–1945 роках.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. окреслити історичні передумови залучення іноземної робочої сили в Німеччині у 1880–1945 роках і уточнити зміст та вживання терміна «ostarбайтер» у німецьких джерелах як категорії обліку й позначення «східних» цивільних працівників;

2. відтворити структурні параметри зайнятості українських примусових працівників у місті та районі Ерланген, визначивши основні пропорції соціально-демографічного складу та географії походження;

3. реконструювати ключові риси повсякденного життя українських примусових працівників в Ерлангені, виокремивши типові практики праці, проживання, пересування й індивідуальні стратегії виживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті дослідження окреслено аналітичну рамку, що поєднує локальний ерлангенський матеріал із ширшим контекстом німецької практики залучення іноземної робочої сили у 1939–1945 роках та з термінологічними механізмами, через які в документах кодувався статус «східних» цивільних працівників.

Ерланген (нім. Erlangen) фіксується як університетсько-індустріальний центр Баварії; у воєнний період його економічний профіль визначався насамперед університетом Ерлангена–Нюрнберга та мережею підрозділів концерну Siemens, а також підприємствами високоточного виробництва, з якими пов'язується працевлаштування примусових працівників з України у

1942–1945 роках [23; 25]. Опис міста та його інституційної специфіки подано у зв'язку з дослідницьким завданням – пояснити, чому саме «університетсько-промислова» структура роботодавців формувала профіль зайнятості остарбайтерів у локальному кейсі Ерлангена [23].

У ширшій історичній перспективі простежується, що залучення іноземців до праці в Німеччині має інституційно усталений характер, однак у межах цього дослідження ключовим є період Другої світової війни та механізми ескалації примусу від 1939 року. Нацистський режим спирався на централізовані механізми попереднього регулювання ринку праці, а дефіцит робочої сили загострився внаслідок переозброєння, особливо від 1936 року. Після початку війни використання польських військовополонених (серед яких були вихідці з українських територій) не вирішувало проблему, і з листопада 1939 року було санкціоновано ширше залучення робітників із Польщі; запровадження квот супроводжувалося насильницькими методами мобілізації, включно з облавами та репресіями. Показово, що з березня–квітня 1940 року джерела вже не фіксують великої кількості «добровільних» виїздів. «Польські декрети» від 8 березня 1940 року, які деталізували умови праці й життя та нормативно закріплювали ієрархію «расової неповноцінності», стали зразком для подальших «декретів східних робітників» і діяли до кінця війни. Адміністративним маркером посилення примусу стало призначення Фріца Заукеля генеральним уповноваженим з використання праці 21 лютого 1942 року. У серпні 1944 року в Німеччині працювало близько 7,6 млн іноземних цивільних робітників і військовополонених, а від 1944 року частка іноземних працівників стабілізувалася на рівні близько чверті всієї робочої сили. На цьому тлі Ерланген у 1944 році фіксує працевлаштування близько 2600 іноземних працівників, серед яких остарбайтерів налічували від 837 до 900 осіб; межі розбіжності зумовлені різницею облікових масивів і критеріїв включення до категорії «Ostarbeiter» [23; 25].

Уточнення термінології показало, що німецькі джерела оперували кількома паралельними означеннями іноземної праці, кожне з яких відсікало свою «рамку» групи. Найчастіше вживалося позначення «Ausländische Arbeitskräfte» як нейтральна категорія для всіх ненімців, зайнятих на комерційних підприємствах, з можливим уточненням національності або території депортації. Для цивільних іноземних працівників використовувалося також «Zivilarbeiter», що чітко протиставлялося «Kriegsgefangenen» – військовополоненим. Термін «Ostarbeiter» під час Другої світової війни застосовувався до цивільних працівників із «колишніх радянських територій» (із винятками), тобто функціонував як категорія обліку й позначення «східних» цивільних працівників [25; 23]; водночас у персональних свідченнях та листуванні цей ярлик міг заміщуватися ширшими самоозначеннями, що важливо для критичного зіставлення документальних і наративних джерел [22, с. 143–170; 20, с. 111–116].

Таблиця 1

Джерельні корпуси та аналітичні параметри реконструкції українських остарбайтерів в Ерлангені

Блок аналізу	Показник	Кількість значення	Період (рік або точна дата)	Джерельний корпус	Аналітичний коментар
Соціальна демографічна структура	Загальна кількість іноземних працівників в Ерлангені	2600	1944	Міська статистика Ерлангена (1944)	Загальна чисельність іноземної робочої сили в місті
Соціальна демографічна структура	Кількість остарбайтерів	837–900	1944	Міська статистика; порівняння з реєстром 1946 р.	Інтервал, що пояснює розбіжність облікових масивів

Соціально-демографічна структура	Частка остарбайтерів у загальній кількості (%)	≈33,5	1944	Розрахунок автора на основі міської статистики	Обчислено як частка від 2 600 осіб
Міський профіль Ерлангена	Кількість мешканців	105 489	1939	Міські демографічні дані довоєнного періоду	8 місце серед міст Баварії за чисельністю
Історичний контекст	«Польські декрети»	н/д	08.03.1940	Нормативні акти Третього Райху	Нормативна модель регламентації праці/побуту; прототип для режимів щодо «східних робітників»
Історичний контекст	Призначення Ф. Заукеля генеральним уповноваженим	н/д	21.02.1942	Адміністративні документи Райху	Централізація мобілізації праці та ескалація примусових практик вербування
Історичний контекст	Загальна кількість іноземних працівників у Німеччині	7 600 000	08.1944	Загальнонімецька статистика воєнного часу	Оцінка воєнного часу; використано як макроконтекст для порівняння з міськими даними

Джерело: створено автором на основі [1; 20; 22].

Таблиця 1 структурує результати у трьох взаємопов'язаних площинах – локальній (Ерланген), загальнонімецькій (макроконтекст воєнного ринку праці) та соціально-демографічній (частка й параметри контингенту). Кількісні показники засвідчують, що у 1944 році в Ерлангені було працевлаштовано близько 2 600 іноземних працівників, з яких 837–900 становили остарбайтери, тобто ≈33,5 % усієї іноземної робочої сили міста. Така пропорція вказує на системне включення «східних» цивільних працівників у міську виробничу структуру та підтверджує значущість українського контингенту в локальній економіці воєнного часу. Макроблок фіксує масштаб явища: у серпні 1944 року в Німеччині працювало близько 7 600 000 іноземних цивільних робітників і військовополонених, що задає порівняльні координати для інтерпретації ерлангенського кейсу. Нормативні

маркери – 08.03.1940 і 21.02.1942 – відображають етапи формалізації режимів контролю та централізації мобілізації праці, у межах яких статус «Ostarbeiter» функціонував як категорія обліку й диференційованого регулювання. Співвідношення міського профілю Ерлангена (105 489 мешканців) і чисельності іноземної робочої сили (2 600 осіб) додатково показує, що навіть для відносно невеликого університетського міста іноземна праця становила помітний сегмент воєнної економіки. У сукупності ці параметри дозволяють розглядати Ерланген як репрезентативний приклад включення українських остарбайтерів у структуру воєнного виробництва Третього Райху.

Статистичний масив, сформований на підставі матеріалів міських служб Ерлангена за 1941–1944 роки, дозволяє відтворити як динаміку чисельності, так і ключові структурні параметри зайнятості українських примусових працівників у місті та муніципальному районі [23]. Найвиразніший сплеск припадає на березень–липень 1942 року: саме тоді зафіксовано швидке зростання кількості іноземних робітників, а також прибуття найбільшого контингенту з окупованих територій СРСР, передусім з України [23; 25]. У межах муніципального району Ерлангена за цей проміжок відзначено близько 700 остарбайтерів, що узгоджується з фазою інтенсивної мобілізації трудової сили 1942 року та з логікою відбору працездатних груп [23].

Для реконструкції соціально-демографічного профілю найбільш інформативним виявився іменний перелік остарбайтерів, який страховими компаніями Ерлангена було передано американській окупаційній владі у 1946 році [23]. Реєстр охоплює 791 особу із зазначенням дати та місця народження/походження [23]. Гендерна структура в цьому корпусі є різко асиметричною: 607 жінок і 184 чоловіки, тобто 76,70 % і 23,30 % відповідно [23]. Такі пропорції загалом відповідають типовій для німецьких міст моделі домінування жіночої частки серед «східних» цивільних працівників, а відмінності між міським реєстром 1946 року та поточними адміністративними

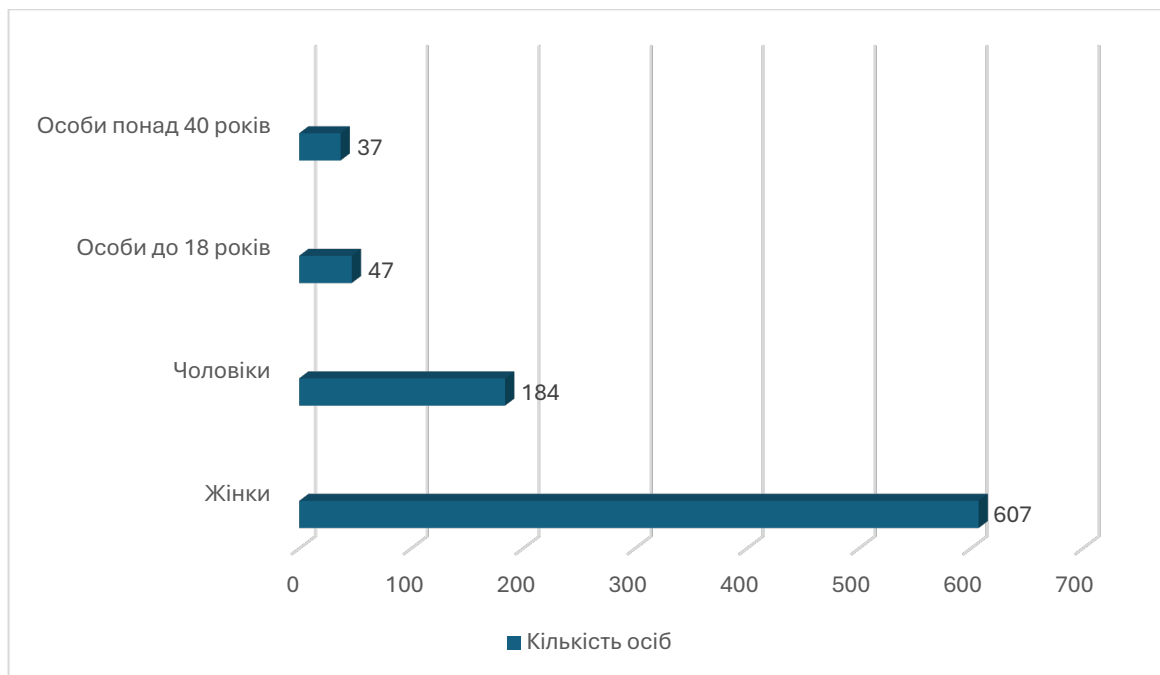
зведеннями пояснюються різними принципами включення до обліку [25]. Водночас у паралельних адміністративних зведеннях фігурує інша конфігурація (837 осіб, із яких чоловіків 358), що створює статистичну невідповідність і вказує на відмінність категоріальних меж (хто саме враховувався як «Ostarbeiter»), часові зрізи та можливий перетин/неповноту реєстраційних масивів різних інституцій [23].

Віковий зріз, відтворений за іменним переліком 1946 року, демонструє переважання молодих працездатних груп: середній вік становив 24 роки, причому чоловіки в середньому були старші (25 років), ніж жінки (24 роки) [23]. У реєстрі трапляються й крайні значення: наймолодшими зафіксовано немовля чоловічої статі віком трохи більше тижня, наймолодших підлітків – 13 років (юнаки) та 12 років (дівчата). Осіб до 18 років було порівняно небагато: 16 юнаків і 31 дівчина; при цьому середній вік юнаків становив близько 15 років, дівчат – 17 років. Старші вікові групи представлені слабо: найстаршим чоловікам було 57 років, жінкам – 59 років, а загальна кількість осіб віком понад 40 років становила 37. Отже, ерлангенський контингент у своїй масі формувалася як молодий і переважно повнолітній, із мінімальною присутністю літніх працівників [23].

Географія походження, відчитана за полями місця народження/походження, виявляє п'ять домінантних регіонів: Київську, Дніпропетровську, Запорізьку, Харківську та Полтавську області. Серед обласних центрів найчастіше фігурують Дніпропетровськ, Харків, Полтава, Київ і Вінниця. Показовим є «локальний пік» походження з одного населеного пункту: найбільша група (36 осіб) прибула із села Черевки Броварського району Київської області. Загалом частка вихідців із сільської місцевості була більшою за міську, однак у міському сегменті простежується відносно висока представленість великих індустріальних центрів: кількість вихідців із Харкова (37) та Дніпропетровська (36) перевищує показник Києва (17), що може

відображати не лише територіальний принцип розподілу, а й елементи професійно-кваліфікаційного відбору під потреби конкретних ерлангенських підприємств [23; 25]. У межах реєстру 1946 року група уродженців Харкова (37 осіб) фіксується як окремо ідентифікований сегмент українського контингенту, придатний до зіставлення з міськими підсумковими зведеннями та підприємницькими списками [23].

У сукупності ці результати дозволяють описати структурні параметри українського ерлангенського контингенту як поєднання виразної жіночої більшості, домінування молодих працездатних вікових груп і географічної концентрації походження в центральній-східній частині України, з помітною часткою вихідців із великих промислових міст.

Рисунок 1. Гендерно-вікові параметри контингенту українських примусових працівників у Ерлангені (1942–1945 рр.)

Джерело: стовено автором на основі [6, 8, 10, 11]

Рисунок 1 відображає концентровану соціально-демографічну конфігурацію ерлангенського контингенту українських оstarбайтерів і робить видимими дві ключові закономірності. По-перше, структура є різко гендерно

асиметричною: чисельність жінок істотно переважає чисельність чоловіків, що узгоджується з типовою для «східної» цивільної робочої сили практикою воєнного періоду, коли жіночий сегмент становив ядро депортованого контингенту та забезпечував стабільне поповнення робочої сили на підприємствах і в обслуговувальних видах робіт. По-друге, діаграма підкреслює маргінальність крайніх вікових груп у загальній масі: осіб до 18 років і осіб понад 40 років небагато, що вказує на домінування працездатного «центру» та на селекційний характер мобілізації, орієнтованої насамперед на максимальну виробничу ефективність. Одночасна присутність неповнолітніх у структурі, навіть за невеликої їх частки, є показовою для розуміння практик трудового використання та обліку: вона сигналізує, що мобілізаційна логіка не обмежувалася лише дорослими працівниками, а охоплювала й підлітків, включно з випадками, коли в облікових масивах фіксувалися дуже ранні вікові межі. Невелика кількість осіб старших 40 років, навпаки, підтверджує, що старші вікові групи або рідше потрапляли до ерлангенського сегмента, або частіше випадали з обліку/переміщувалися в інші сегменти примусової праці, де їхній трудовий ресурс оцінювався інакше.

Повсякденні практики українських примусових працівників в Ерлангені реконструюються як поєднання індустріально нормованої праці, просторово відокремленого проживання та контрольованої мобільності, доповнених індивідуальними тактиками виживання в умовах дискримінаційного режиму [23; 25]. У матеріалах окупаційної преси, що виконувала рекрутингово-мобілізаційну функцію, праця в Німеччині подавалася через «легітимуючі» сюжети – організованість працевлаштування, дисципліну, нібито прогнозовані умови й вигоди для родин; повідомлення про реєстрації, біржі праці й «упорядкування» зайнятості формували рамку нормальності, у якій примусовість витіснялася в підтекст [3–19]. Зіставлення цього дискурсивного шару з міськими обліковими матеріалами та реєстром 1946 року дає

можливість перейти від “мови мобілізації” до опису практик контролю – робочого часу, побуту й пересування, які підпорядковувалися максимізації виробітку та дисциплінарним правилам [23].

Проживання організовувалося як відокремлений простір ізоляції, що відтворював соціальну дистанцію й забезпечував керованість робочої сили: барачні умови, мінімалізований побут, залежність від адміністрації в питаннях харчування та режиму, внутрішні правила й нагляд. У локальному кейсі ці практики просторової сегрегації пов’язані не лише з житловою інфраструктурою, а й з обліковою логікою: реєстр 1946 року фіксує персональний склад (791 особа), тоді як поточні міські/адміністративні зведення оперують ширшою категорією “Ostarbeiter” (837 осіб), що може включати осіб без повної персональної картки, тимчасово залучених працівників, переведених між підприємствами або зафіксованих у іншому часовому зрізі [23; 25]. Отже, розбіжність 791 vs 837 інтерпретується як результат різних цілей і критеріїв обліку: персоніфікований післявоєнний реєстр (страховий/репараційно-адміністративний контур) проти поточного воєнного адміністративного підрахунку (контур мобілізації та контролю) [23].

Пересування найчастіше зводилося до регламентованого маршруту між місцем проживання й роботою; контроль мобільності виконував роль щоденної дисциплінарної практики, яка не дозволяла перетворити міський простір на ресурс автономії [23; 25]. Стратегії виживання в цих умовах набували прагматичного характеру й будувалися на мінімізації ризиків та пошуку додаткових ресурсів у межах дозволеного або напівдозволеного. Наративні сюжети колишніх примусових працівників показують значення взаємодопомоги, збереження гідності, обережності у контактах і вироблення неформальних правил поведінки, що зменшували ймовірність покарання та підвищували шанси витримати виснажливий режим [1, с. 294–303; 22, с. 143–170]. Варіативність повсякденного режиму всередині формально єдиної

системи пояснюється локальними чинниками – конкретним підприємством, стилем нагляду та доступом до дрібних ресурсів, що задавали різні траєкторії адаптації навіть у межах одного міського кейсу.

Висновки. Дослідження засвідчило, що ерлангенський кейс українських остарбайтерів має чітко окреслену соціально-демографічну та повсякденну конфігурацію, зумовлену поєднанням локальної специфіки міста й загальних механізмів примусової трудової мобілізації 1942–1945 років. Ерланген як університетсько-індустріальний центр із високоточною виробничою базою став місцем, у якому українських примусових працівників включили в потреби воєнної економіки, а дисципліну підкріпили просторовим контролем. Іменний статистичний масив 1946 року (791 особа) дає профіль контингенту: 76,7 % становили жінки, середній вік – 24 роки; неповнолітні та старші вікові групи траплялися рідко. Географія походження зосереджувалася в центрально-східних регіонах України й поєднувала сільський та міський сегменти; велика частка вихідців із індустріальних центрів узгоджується з потребами ерлангенських підприємств у певних навичках. У зайнятості переважали підсобні та фізично важкі роботи, однак наявність технічних умінь інколи переводила працівників на менш виснажливі або складніші функції. Повсякденність визначалася не лише працею, а й режимом ізольованого проживання, регламентованого пересування та нагляду; побут працював як продовження виробничого контролю. Стратегії виживання мали прагматичний характер і залежали від локальних умов конкретного підприємства та ставлення безпосереднього керівництва. Загалом матеріал дозволяє описати українських остарбайтерів Ерлангена як структурно впізнавану групу з домінуванням молодих жінок, регіонально виразним походженням та повсякденністю, в якій праця, побут і контроль мобільності становили єдину систему примусової інтеграції у воєнну економіку міста.

Список використаних джерел

1. Кузьменко О. Людина опору в сюжеті усних наративів колишніх примусових робітників Другої світової війни (за польовими матеріалами Євгена Луна) // Народознавчі зошити. 2022. № 2(164). С. 294–303. URL: <https://nz.lviv.ua/2022-2-6/> (дата звернення: 10.02.2026).
2. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 119–142. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8c399de3-1ee1-49ea-a664-f92bd8a007b6/content> (дата звернення: 25.01.2026).
3. Нова Україна (Харків). 1942. № 10 (23.01.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
4. Нова Україна (Харків). 1942. № 142 (01.07.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
5. Нова Україна (Харків). 1942. № 145 (04.07.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
6. Нова Україна (Харків). 1942. № 146 (05.07.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
7. Нова Україна (Харків). 1942. № 2 (11.01.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
8. Нова Україна (Харків). 1942. № 2–29 (11.01.1942–15.02.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
9. Нова Україна (Харків). 1942. № 28 (14.02.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
10. Нова Україна (Харків). 1942. № 28 (14.02.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
11. Нова Україна (Харків). 1942. № 38 (26.02.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).

12. Нова Україна (Харків). 1942. № 48 (09.03.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
13. Нова Україна (Харків). 1942. № 6 (17.01.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
14. Нова Україна (Харків). 1942. № 64 (28.03.1942) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
15. Нова Україна (Харків). 1943. № 14 (20.01.1943) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/306/> (дата звернення: 12.02.2026).
16. Харківські короткі зведення. 1943. № 1–48 [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/issues/452/> (дата звернення: 12.02.2026).
17. Харків'янин. 1943. № 1–70 [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/issues/17/> (дата звернення: 12.02.2026).
18. Харків'янин. 1943. № 35 (28.06.1943) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/issues/17/> (дата звернення: 12.02.2026).
19. Харків'янин. 1943. № 49 (14.07.1943) [Електронний ресурс]. URL: <https://libraria.ua/issues/17/> (дата звернення: 12.02.2026).
20. Шевченко М. Непрочитані листи: становище остарбайтерів в Німеччині (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області) // Грані. 2023. Т. 26, № 2. С. 111–116. DOI: 10.15421/172334. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1868> (дата звернення: 06.02.2026).
21. Kravets A., Shevchenko M. Forced Labourers of Eastern Europe in the Context of Historical Memory: An Empirical Analysis // European Philosophical and Historical Discourse. 2024. Vol. 10, Issue 4. P. 52–57. DOI: 10.46340/ephd.2024.10.4.2. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2024/ephd_2024_10_4/04.pdf (дата звернення: 10.02.2026).
22. Pogorielov A. Collection of Post-War Memoirs of Ostarbeiters from Mykolaiv Region: from Informative Potential to Microhistory // Eminak: Scientific

Quarterly Journal. 2019. № 3(27). P. 143–170. DOI: 10.33782/eminak2019.3(27).319. URL:

<https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/319> (дата звернення: 10.02.2026).

23. Friederich C. (Hrsg.). Zwangsarbeit in Erlangen während des Zweiten Weltkriegs (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Erlangen, Nr. 6). Nürnberg, 2007. ISBN 978-3-930035-10-6. URL: <https://neu.aggb-katalog.de/vufind/Record/ifz.256949/Description?l> (дата звернення: 06.02.2026).

24. May H. (Hrsg.). Zwangsarbeit im ländlichen Franken 1939–1945 : Katalog zur Ausstellung. Bad Windsheim: Fränkisches Freilandmuseum, 2008. ISBN 978-3-926834-69-0. URL: https://www.zwangsarbeit-archiv.de/buecher_medien/literatur/b00744/ (дата звернення: 10.02.2026).

25. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001. ISBN 978-3-421-05464-7. URL: <https://www.econbiz.de/Record/zwangsarbeit-unter-dem-hakenkreuz-ausl%C3%A4ndische-zivilarbeiter-kriegsgefangene-und-h%C3%A4ftlinge-deutschen-reich-und-besetzten-europa-1939-1945-spoerer-mark/10001563540> (дата звернення: 25.01.2026).

26. Frobenius W. Abtreibungen bei „Ostarbeiterinnen“ in Erlangen. Hochschulmediziner als Helfershelfer des NS-Regimes // Medizin und Zwangsarbeit im Nationalsozialismus. Einsatz und Behandlung von „Ausländern“ im Gesundheitswesen / hrsg. von A. Frewer, G. Siedbürger. Frankfurt am Main: Campus, 2004. S. 283–308. ISBN 3-593-37626-1. URL: https://www.zwangsarbeit-archiv.de/buecher_medien/literatur/b00423 (дата звернення: 12.02.2026).